



Tussen Rijn en Lek 1989 1 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9956>

Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied
Tussen Kromme Rijn en Lek

23e Jaargang

- Nummer 1 -

maart 1989

Inhoud van dit nummer:

Afscheid van mevr. G. de Nie als eindredacteur van het tijdschrift.	1
Jaarverslag van de secretaris over 1988.	2
Jaarverslag van de penningmeester over 1988.	7
Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1988.	8
R.N.J. Rommes: De bevolking van Wijk bij Duurstede in de 17de en 18de eeuw.	9
W.A. Hermans: Hoefbeslag uit de periode vóór 1800 in het Kromme Rijngebied.	25
Recensie	
A. Koops: Veertig jaren diender langs Kromme Rijn en Leidse Rijn.	31

Redactie-commissie: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede;
Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keyzer, Houten;
H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk;
O.J. Wittewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres:

Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek':

R.J. Butterman, Waalsteen 28, 3961 XB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-73570.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift:
f 30,- per jaar (studenten en scholieren: f 15,-), over te maken op rekening-
nummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en
Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585)

75. oct 69 65

Afscheid van Dr. Giselle de Nie als eindredacteur van het tijdschrift

Met ingang van 1 januari 1989 nemen wij afscheid van mevrouw de Nie als eindredacteur van ons periodiek.

Op 1 januari 1972 werd zij lid van de redactie. Toen op 1 januari 1979 de heer A. Graafhuis afscheid nam als eindredacteur, nam mevrouw de Nie die taak op zich. Dat hield in het verwerven, verwerken en corrigeren van de kopij, en het onderhouden van de contacten met de auteurs van de artikelen.

Al waren dat nu artikelen over een dorpspomp, een brug over een watergang of een wetenschappelijk artikel over de historie van het Kromme Rijngebied, het moest altijd volledig zijn en er mocht geen bron ontbreken.

Dat heeft er toe geleid dat het tijdschrift wetenschappelijk wordt gewaardeerd.

Het bestuur en de leden van de Historische Kring zijn haar daarvoor zeer dankbaar. De redactie zal trachten deze lijn door te zetten.

Wij wensen mevr. de Nie veel succes en hopen dat zij het tijdschrift met plezier zal blijven lezen.

De redactie.

Jaarverslag van de secretaris over 1988

Verslag van de algemene ledenvergadering op 21 januari 1988

1. Opening. De voorzitter, de heer L.M.J. de Keyzer, heet de aanwezigen welkom. Hij geeft in het kort een indruk, hoe de vereniging er voor staat. Er is nog steeds sprake van een gunstige ontwikkeling. Eind 1986 waren er 283 leden, een jaar later was dat aantal 285. De lezingen werden goed bezocht. *(De jaarverslagen van secretaris en penningmeester worden gepubliceerd in dit periodiek)*
2. Verslag van de kascommissie. Voor 1987 bestond de kascommissie uit mevr. v.d. Bosselaar en mevr. v.d. Grind. Na de stukken te hebben ingezien verklaarden zij zich akkoord met de financiële administratie.
3. Verkiezing bestuursleden. Mevr. Springer en mevr. v.d. Grind hebben met ingang van 1 januari 1988 afscheid genomen van het bestuur van de vereniging. De voorzitter dankt beiden voor hun deskundigheid en inzet die zij gedurende vele jaren voor de historische kring aan de dag hebben gelegd en overhandigt hun als symbool van die dank boekenbonnen. Het bestuur besloot dat er één nieuw bestuurslid zou worden benoemd. Omdat er geen tegenkandidaten waren voorgesteld, treedt mevr. M. Huys-Oostveen als zodanig toe; zij zal als tweede secretaris optreden. Verder heeft het bestuur R.J. Butterman als eerste secretaris aangevozen.
4. Rondvraag. Hiervan wordt geen gebruik gemaakt.
5. Sluiting. De voorzitter dankt de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen. Ook de redactie van het tijdschrift bedankt hij voor het door haar verrichte werk.

Het bestuur was per 1 januari 1988 als volgt samengesteld:

Voorzitter:	L.M.J. de Keyzer
Vice-voorzitter en penningmeester:	P.S.A. de Wit
Eerste secretaris:	R.J. Butterman
Tweede secretaris:	M. Huys-Oostveen
Leden:	H.M.J. Rossner C. van Schaik.

Het bestuur vergaderde vijf maal.

Ook de redactie van het tijdschrift onderging dit jaar wijzigingen. Mevr. G. de Nie zag zich door drukke werkzaamheden genoodzaakt het eindredacteurschap neer te leggen. Vóór in dit nummer wordt in het kort teruggeblikt op de wijze waarop het blad zich heeft ontwikkeld in de periode, waarin mevr. de Nie eindredacteur was. Als nieuw lid trad mevr. Y.M. Donkersloot-de Vrijuit Odijk tot de redactie toe. Het eindredacteurschap werd door de redactie opgedragen aan mevr. J.E. Toussaint Raven.

Na afloop van de algemene ledenvergadering in het Hervormd Centrum te Nederlangbroek hield mevr. drs. K. Verrips-Rouken voor 62 belangstellenden een lezing met de titel: *Lokale elites en beschavingsoffensieven - Langbroek 1870-1920*. Volgens een mede op de socioloog Elias gebaseerde benadering zette mevr. Verrips helder uiteen, hoe gedurende de tweede helft van de 19de eeuw een lagere groep mensen in Langbroek pogingen deed, om het zedelijk peil in de lagere strata van de samenleving omhoog te brengen. Zij is tijdens haar studie onder andere tot de conclusie gekomen, dat die pogingen niet in het werk werden gesteld door de veelal adellijke bewoners van de kastelen in Langbroek. Het waren mensen uit de middengroepen, die hun plaatsgenoten wilden beïnvloeden. Daarbij bleek, dat zij zich slechts richtten op geloofsgenoten, namelijk gereformeerden. De katholieke arbeiders werden niet in het beschavingsoffensief betrokken. De beschavers bleken te behoren tot de volgelingen van dr. Abraham Kuyper.

Op 17 maart werd door de heer drs. W.A.M. Hessing van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in de Vikinghal te Wijk bij Duurstede een lezing gehouden die was getiteld: *Wie waren de eerste Wijkenaars?*. Voor 125 toehoorders deed hij verslag van de opgravingen in de nieuwbouwwijk de Horden in Wijk. De bewoningssporen van de eerste mensen die daar woonden zijn bewaard gebleven doordat de Lek er later een laag klei op heeft afgezet. Deze eerste bewoners waren jager-verzamelaars. In de periode 1100-500 v. Chr. woonde ter plaatse de eerste sedentaire groep, die leefde van landbouw en veeteelt. De runderen waren veel kleiner dan die van tegenwoordig. Op grond van het gevonden aardewerk sluit men niet uit, dat deze mensen uit Engeland afkomstig waren. Zij werden gemiddeld niet ouder dan 25 jaar. Hun urnenveld -gedeeltelijk vernield door de winning van zand en grind in de Romeinse tijd- is het meest westelijke dat bekend is. In de tijd van de Romeinen kwam de Horden na de opstand onder leiding van Claudius Civilis onder het gezag van het castellum aan de Rijn; de boerderijen werden

toeleveringsbedrijven. Rond 300 na Chr. kwam er tijdelijk een einde aan de bewoning rond Wijk; pas tegen het jaar 600 kwamen de mensen terug. Ook tijdens de middeleeuwen was de Horden niet bewoond; daardoor raakten de grondsporen niet verstoord. Het terrein kon hierdoor een belangrijke archeologische vindplaats worden, die zeer veel gegevens heeft opgeleverd.

Op 7 mei werd een excursie naar Amersfoort gehouden. Eerst bezochten de 51 deelnemers de afdeling stadsgeschiedenis van museum Flehite, waar door gemeentearchivaris drs. P.C.B. Maarschalkerweerd een welkomstwoord werd gesproken. Vandaar nam hij de groep mee naar het monumentale St. Pieter's- en Bloklands gasthuis, waarvan het interieur goed bewaard is gebleven. De Joriskerk was het volgende gebouw dat werd bezichtigd. Aanvankelijk stond op de plaats van de kerk een kapel; later kwam de hallenkerk tot stand, waarbij een vroegere toren werd ingebouwd. In 1337 werd een kapittel gesticht, dat nu nog bestaat in de vorm van een stichting. Dichtbij de kerk aan de Appelmarkt staat het huis van de deken van het kapittel met een prachtige laat-gotische gevel. De stadswandeling voerde verder langs de Onze Lieve Vrouwetoren, de muurhuizen, de Kamperbinnenpoort -onderdeel van de ommuring van de stad in haar eerste uitleg- en de Koppelpoort. De heer Maarschalkerweerd verschaftte bijal deze gebouwen uitgebreide achtergrondinformatie, waardoor de excursie door deze fraaie stad zeer de moeite waard was.

De jaarlijkse excursie voerde dit jaar op 28 mei naar Gouda en Dordrecht. Beide behoorden vroeger tot de stemhebbende steden in de Staten van Holland, waarbij Dordrecht van de steden de eerste en Gouda de zesde stem had. In Gouda werd het Catharinagasthuis met zijn historisch interieur (onder andere chirurgijskamer) bezocht. Na de lunch in Sliedrecht werden de 45 deelnemers in Dordrecht rondgeleid in het museum Simon van Gijn; daarop volgde een stadswandeling. In Meerkerk werd tenslotte het diner gebruikt.

In de parochiekerk van St. Michaël te Schalkwijk werd 13 september een tweedelige lezing gehouden, gevolgd door muziek. Eerst hield de heer P.M. Heijmink Liesert een inleiding over de geschiedenis van het indrukwekkende kerkgebouw van Schalkwijk. De kerk is ontworpen door A. Tepe en in 1878/79 gebouwd op de plaats van een vroegere kerk. Ook het interieur van de 'kathedraal van het Sticht' met al zijn symboliek werd uitgebreid behandeld.

Daarna schetste Wico Clements de achtergrond van het Bätz-orgel in de kerk; dit betoog werd afgewisseld door orgelspel van deze organist. Het in 1758 door de Utrechtse orgelmaker Johan Heinrich Hartmann Bätz gebouwde orgel werd in 1987 in de Schalkwijkse kerk geplaatst. Het is daarmee één van de weinige historische orgels in de regio. Het instrument heeft een grote klankrijkdom, die in de kerk goed tot zijn recht komt. De 72 aanwezigen konden constateren hoe gemakkelijk het spel kon overgaan van zacht naar hard, van ingetogen naar fors.

Op 25 oktober sprak dr. S. Groenveld voor 52 toehoorders in 'De Gouden Leeuw' te Wijk bij Duurstede, waar de nieuwe zaal voor lezingen van onze kring goed bleek te voldoen. Zijn lezing was getiteld: *Dat Zijne Hoogheyt geresolveerd was, de Engelsche Natie te hulpe te komen* en handelde over de achtergronden van de overtocht van Willem III naar Engeland. Op deze manier besteedde onze kring aandacht aan het herdenkingsjaar van Willem en Mary.

In een bijzonder helder betoog begon de op de 17e eeuw gespecialiseerde historicus met het schetsen van het internationale kader waarbinnen de overtocht plaatsvond. De periode 1660-1715 was er één van machtswisseling, waarin met name de opkomst van Frankrijk opvalt. In deze tijd ziet men internationaal ook een verschuiving van een politiek van 'interest' (de belangen van de onderdanen) naar machtspolitiek. Binnenlands kon Willem invloed uitoefenen door het benoemen en afzetten van regenten; deze bevoegdheid kreeg hij echter pas in 1672.

Daarna besprak de heer Groenveld de eigenlijke overtocht. Toen koning Jacobus in 1685 als katholiek aan de macht kwam, was Engeland voor de zoveelste maal in die periode de onvoorspelbare factor in het Europese machtspeel. In 1687 weigerde het een defensief verdrag met de Republiek der Verenigde Nederlanden te sluiten. Willem was ook op persoonlijke titel zeer bij de Engelse zaken betrokken: door afstamming was hij zelf de derde in de lijn voor de troonsopvolging, terwijl hij was getrouwd met de eerste in die lijn, Mary Stuart II. Internationaal gezien zou zich wel eens een herhaling van het Rampjaar 1672 kunnen voordoen, want naast de problemen in Engeland werd de Franse dreiging steeds groter. Dit alles samen was voor Willem genoeg aanleiding om te besluiten in Engeland in te grijpen. In de loop van 1688 bereidde hij leger en vloot voor op oorlog, zonder dat het voor buitenstaanders duidelijk was waar deze zouden worden ingezet. We zien Willem hier meer als beleidsmaker dan als de dienaar van de Staten, die hij formeel

was. In het geheim had hij het consent van het machtige Amsterdam; pas in september werden de Staten van Holland ingelicht.

Onafwendbaar werd de overtocht, toen er in juni een kind van Jacobus werd geboren, waarvan vrij algemeen werd beweerd dat het ondergeschoven was. Met wapperende vaandels waarop leuzen als 'For liberty and protestant religion' en 'Je maintiendrai' waren te lezen, voer Willem met de Staatse vloot over. Deze laatste ging trouwens als 'auxiliair' mee, waardoor de Republiek formeel niet als oorlogvoerende partij kon worden aangemerkt. Dit toont nog eens aan, hoezeer de overtocht een privé-onderneming van Willem was.

Toch had het allemaal heel anders kunnen lopen. De heersende windrichting deed Willem op een andere plaats landen dan hij -en de troepen van de Engelse koning- hadden verwacht. Ook zorgde de vlucht van Jacobus voor een snellere overwinning dan men had kunnen hopen.

De heer Groenveld toonde hiermee een staal van geschiedenis met al haar tegenstellingen en samengaan van privé-, groeps- en internationale belangen en toeval.

Op zaterdag 17 december was er een excursie naar Utrecht, waaraan door 36 personen werd deelgenomen. Opgedeeld in twee groepen werden twee panden bezocht. Het huis Nieuwe Gracht 67 heeft een rijke geschiedenis, waarvan bovendien veel in het bestaande gebouw is terug te vinden. Naast de 16de- eeuwse muurschilderingen maken balken, muren, ramen, trappen en andere bouwkundige aspecten dit huis ongewoon boeiend.

Het tweede pand was de behuizing van de Ridderlijke Duitse Orde, de Balije van Utrecht. De archivaris van de orde, mr. J.H. de Vey Mestdagh, gaf op heldere wijze de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de Duitse Ridders aan. Het riddermatige blijkt ook nu nog uit het feit, dat het bezit van vier adellijke kwartieren één van de toelatingseisen is voor degenen die tot de Balije willen behoren. Tot de gastvrije ontvangst behoorde ook een bezoek aan de ruimte waar het kostbare archief van de orde wordt bewaard. Hierin bevinden zich onder andere 12.000 zegels, die een verhaal vertellen van personen en instanties van eeuwen geleden.

R.J. Butterman, secretaris.

Jaarverslag van de penningmeester over 1988

Saldo Rekening Courant per 31-12-1987	f 2.209,90	Lezingen	f 419,00
Saldo Spaarrekening per 31-12-1987	72,60	Zaalhuur	422,90
Ontvangen Contributie in 1988	6.977,50	Periodiek	3.413,40
Ontvangen Rente in 1988	38,11	Porti	1.572,59
		Enveloppen	256,08
		Excursies	397,30
		Onkosten secretariaat	281,40
		Diversen	202,00
		Saldo Rekening Courant per 21-12-1988	2.259,33
		Saldo Spaarrekening per 31-12-1988	74,11
	<hr/>		<hr/>
	f 9.298,11		f 9.298,11

P.S.A. de Wit, penningmeester.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep 1988

In 1988 heeft de archeologische werkgroep niet gegraven, maar is zij bezig geweest met het bewerken van het vondstmateriaal uit de opgraving van 1987 van het herenhuis 'Zorgvliet' te Houten. In totaal kwam de werkgroep hiervoor op 44 zaterdagen bijeen. Dit werk zal ook in 1989 nog geruime tijd doorgaan.

Devondsten (glas, aardewerk, been, hout en leer) worden gedetermineerd en beschreven. Vaak moeten hiervoor bronnen worden geraadpleegd, hetgeen veel tijd in beslag neemt. Ook worden indien mogelijk gebroken voorwerpen gerestaureerd en passende scherven aan elkaar gelijmd; daarna wordt alles getekend en gefotografeerd.

De vroegste aardewerkscherven zijn van grijsblauwe kookpotten uit de 14de eeuw gevolgd door het steengoed uit de 15de en 16de eeuw. Het steengoed-aardewerk is een importprodukt uit de omgeving van Keulen. Deze periode wordt afgesloten door een brandlaag.

Nadat het huis in een geheel andere vorm weer is opgebouwd, ligt het hoogtepunt van de daaropvolgende periode in het begin van de 18de eeuw. De bewoner is dan een welgesteld persoon die zich het duurdere aardewerk zoals Delfts Blauw, Chinees porselein, maar ook drinkglazen en veel wijnflessen kan veroorloven. De werkgroep zal trachten door middel van archiefonderzoek meer over deze bewoner aan de weet te komen.

Tot slot wil ik de leden van de werkgroep bedanken voor hun trouwe opkomst en hun bijdragen aan het werk van de archeologische werkgroep.

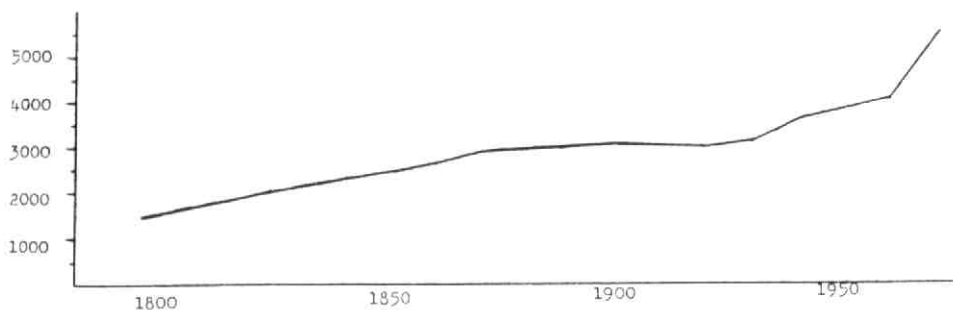
L.M.J. de Keyzer.



De bevolking van Wijk bij Duurstede

in de 17de en 18de eeuw

Toen in 1795 in Nederland de eerste 'nationale' volkstellingen werden gehouden telde Wijk bij Duurstede 1480 inwoners¹. Tussen 1795 en nu is de bevolkingsontwikkeling vrij nauwkeurig te volgen aan de hand van volkstellingen, die tot en met 1971 regelmatig gehouden zijn (zie grafiek 1). In deze periode nam de bevolking vrijwel voortdurend toe, slechts onderbroken door een korte stagnatieperiode rond 1900.



Grafiek 1: Bevolkingsontwikkeling Wijk bij Duurstede 1795-1971

In dit artikel zal ik de bevolkingsontwikkeling van Wijk bij Duurstede in de twee eeuwen voorafgaande aan 1795 reconstrueren en enige factoren ter verklaring ervan aandragen. Om de bevolkingsontwikkeling te reconstrueren heb ik gebruik gemaakt van twee bevolkingstellingen, een huizentelling en de retro-acta van de Burgerlijke Stand (doop-, trouw- en begraafboeken).

1. *Volkstellingen in De Nederlandsche Republiek uitgegeven Op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland*, 's-Gravenhage, 1796.

1. De bevolkingstellingen van 1597 en 1749

Volgens een opmerking in de magistraatsresolutiën van 17-2-1597 woonde een "menuchte van personen oudt ende jonck in't getall 2385" in de stad en Vrijheid (stadsjurisdictie) van Wijk bij Duurstede². Dit getal suggereert dat er een bevolkingstelling heeft plaatsgevonden. Het doel van deze telling is waarschijnlijk de schatting geweest van de hoeveelheid graan die nodig was om de bevolking tijdens de voedselschaarste van dat jaar te voeden³. Bij gebrek aan verdere gegevens over deze telling zullen we het aantal van 2385 inwoners voortaan 'kritiekloos' moeten overnemen.

Uit 1749 is de bevolkingstelling voor een hoofdelijke omslag bewaard gebleven waarin per huis de bewoning en de hoogte van de omslag is aangegeven⁴. Volgens deze telling waren er 1411 personen, waarvan 340 in de Vrijheid, in 366 huizen. Hierbij zou dan nog een achttal personen opgeteld moeten worden die in het gasthuis verbleven⁵ zodat er in totaal 1419 personen in Wijk bij Duurstede woonden.

2. De huizentelling van 1673/1675

De huizentelling die in de jaren 1673/75 moet zijn gehouden⁶ betreft slechts de stad en bevat geen gegevens over de Vrijheid. Geteld werden 377 huizen die bij een gemiddelde bewoningsgraad van 3,6 personen (zoals uit de telling van 1749 blijkt) op 1357 bewoners wijzen. Om de totale bevolking te bepalen moet de bevolking van de Vrijheid geschat worden. Als we ervan uitgaan dat 24% van de bevolking in de Vrijheid woonde (zoals in 1749) dan komen we op 429 bewoners van de Vrijheid en 1786 van heel Wijk bij Duurstede.

-
2. Gemeente Archief Wijk bij Duurstede van de oudste tijden tot de invoering van het Fransche bestuur (GAW) nr 51, 17-2-1597.
 3. *ibidem*.
 4. GAW nr. 323; tevens Rijksarchief Utrecht (RAU), Archief Staten van Utrecht, nr. 546.
 5. *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden XII (1772)*, p. 94.
 6. GAW nr. 87: dit stuk is gedateerd op ca. 1725, doch het handschrift en de namen op de lijst duiden op de jaren 1673-1675. Voor de datering gaat mijn hartelijke dank uit naar de heer R.J. Buttermann, archivaris van Wijk bij Duurstede.

Dit aantal lijkt me echter om twee redenen te hoog:

- a. het is waarschijnlijk dat de bewoningsgraad van de huizen in de stad lager was dan in 1749 omdat een aantal personen de stad ontvlucht was vanwege de Franse bezetting van 1672-1673;
- b. de ontwikkeling van de verhouding stad/Vrijheid van het aantal aangeslagenen voor het familiegeld wijst op een bevolkingsaandeel van de Vrijheid van 20% in plaats van 24%⁷.

Als ik nu beide bezwaren tegen de aanvankelijke schatting omzet in een nieuwe schatting (bij een gemiddelde bewoningsgraad van 3,4) dan kom ik op een aantal van 1602 inwoners rond 1675.

3. De doop- trouw en begraafregisters.

Volgens de gegevens van de besproken tellingen zou een aanzienlijke bevolkingsachteruitgang hebben plaatsgevonden tussen 1597 en 1749. Deze achteruitgang werd dan gevolgd door een lichte groei tot 1795. Om dit grof geschetste beeld te toetsen heb ik de doop- trouw- en begraafregisters bestudeerd. Met name de telling van jaarlijkse doopaantallen kan een vrij betrouwbaar beeld geven van de bevolkingsontwikkeling⁸.

De hervormde doopboeken beginnen in 1635 en kennen slechts enkele lacunes aan het einde van de 17de eeuw. In totaal staan hierin 5238 dopen (inclusief 3 volwassenen) aangetekend tot en met 1810. Hiervan zijn er 133 buitenechtelijk (2,5%)⁹ terwijl in 308 gevallen de vader als militair werd omschreven (6%). De grote invloed van de aanwezigheid van garnizoenen doet zich hier gelden¹⁰.

-
7. GAW nr. 418-427: de gegevens gaan van 1675 tot 1725, een periode waarin het aandeel van de Vrijheid opliep van ca. 20% naar ruim 24%.
 8. De grote reconstructie van de bevolkingsontwikkeling van Engeland is op basis hiervan gedaan: E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871. A reconstruction*, London, 1981.
 9. Opvallend is het zeer hoge percentage buitenechtelijke kinderen (meer dan 6%) over de periode 1711-1750.
 10. De perioden met de hoogste percentages 'soldatenkinderen' waren 1635-1649 (8%), 1666-1680 (6%) en 1738-1748 (13%). Dit zijn perioden van oorlog en/of oorlogsdreiging waarin het garnizoen waarschijnlijk een grote omvang had.

De hervormde huwelijksboeken zijn bewaard gebleven vanaf 1597 doch de registratie laat nogal te wensen over: van veel huwelijken is wel een aantekening gemaakt maar ontbreekt de bevestiging dat het huwelijk ook in Wijk gesloten is. Het gaat hier vaak om huwelijken die elders gesloten zijn doch in Wijk aangetekend omdat het inwoners van de stad betreft en/of toestemming verleend is om elders te trouwen. Ook bij de hervormde huwelijken weegt de aanwezigheid van het garnizoen zwaar: 18% van de huwelijken betrof een soldaat. In de eerste decennia van de 17de eeuw kwamen veel van deze soldaten uit Frankrijk en Engeland.

De rooms-katholieke doopboeken (sinds 1685) bevatten veel lagere percentages buitenechtelijke (1%) en 'militaire' kinderen (0,3%) dan de hervormde. Ruim 21% van de gedoopte kinderen kwam uit omliggende dorpen die geen rooms-katholieke kerk hadden (Cothen, Langbroek enz).

De rooms-katholieke huwelijken werden zowel voor het gerecht (wettelijk) als in de kerk (religieus) gesloten. Van de gerechtshuwelijken zijn gegevens sinds het begin van de 17de eeuw en van de kerkelijke sinds 1685. Huwelijken van militairen maakten nauwelijks 1% van het totaal uit.

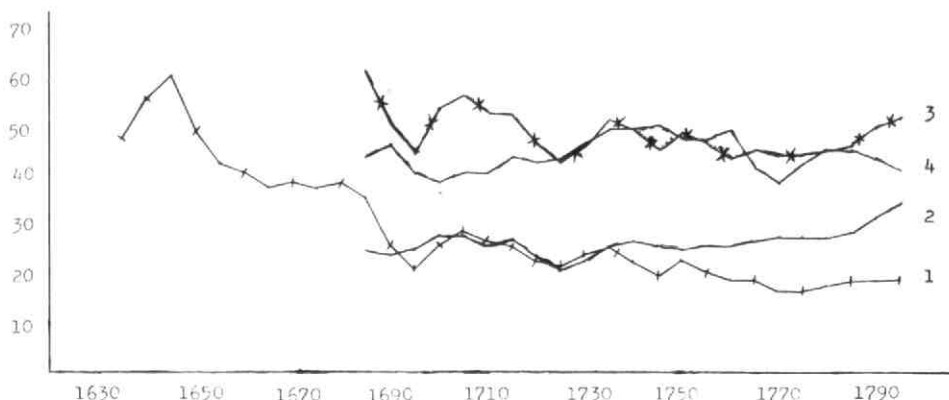
De sterfteregistratie is pas sinds 1776 volledig opgenomen in de registers¹¹. In de rekeningen van de kerkmeesters¹² zijn echter vanaf 1610/1611 de betalingen voor het overluiden en begraven van de doden aangetekend waaruit informatie over de sterfte te halen is. Vanaf 1679 zijn hierin ook de pro deo begrafenissen genoteerd en is de sterfteregistratie volledig (enkele lacunes buiten beschouwing gelaten).

De resultaten van de tellingen zijn in de grafieken 2 en 3 weergegeven.

(Om de ontwikkeling zo zuiver mogelijk weer te geven zijn ze gecorrigeerd op vreemden, militairen, passanten, katholieken uit omliggende dorpen).

11. RAU, verzameling doop-, trouw- en begraafregisters nr. 607.

12. RAU, Archief hervormde gemeente Wijk bij Duurstede 169-182.



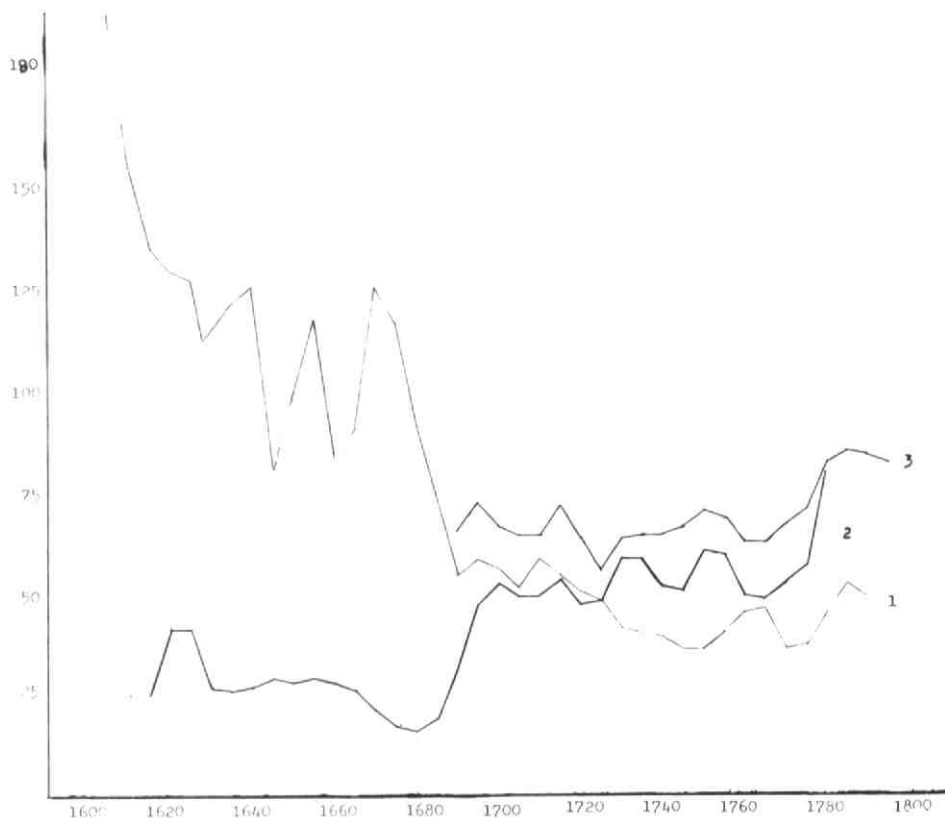
Grafiek 2: *Dopen en begrafenissen per tien-jaarlijkse periode (om de vijf jaar):*

- 1 = hervormde dopen
- 2 = katholieke dopen
- 3 = totale aantal dopen
- 4 = begrafenissen

Hier wordt de eerder beschreven teruggang tussen 1597 en 1749 zichtbaar gemaakt, evenals de lichte groei tussen 1749 en 1795. Deze vond vooral plaats na 1783 en is toe te schrijven aan een natuurlijk verloop: het aantal geboorten overtrof het aantal begrafenissen met meer dan 167¹³. Op grond van het feit dat de bevolkingsgroei van Wijk bij Duurstede tussen 1749 en 1795 slechts 61 mensen telde, moeten we concluderen dat een aantal inwoners weggetrokken is en elders begraven. Er was sprake van een vertrekoverschot. Dit vertrekoverschot kan ook verantwoordelijk worden gesteld voor de bevolkingsachteruitgang tussen ca. 1675 en 1749 (11-12%). Deze achteruitgang vond plaats ondanks een geboortenoverschot van ca. 600 personen gedurende deze periode¹⁴. Er vertrokken in deze periode ca. 800 personen meer dan er zich

-
13. Er waren 2221 dopen, waarbij ik 62 (2,8%) ongedoopt begraven kinderen heb opgeteld; hiervan zijn 2116 begrafenissen afgetrokken (er waren 2140 begrafenissen waarvan 24 van militairen) zodat er een overschot van 167 was.
 14. Het geboortenoverschot was 418 tussen 1685 en 1749. Hierbij heb ik een geschat geboortenoverschot van 180 over de periode 1675-1685 opgeteld.

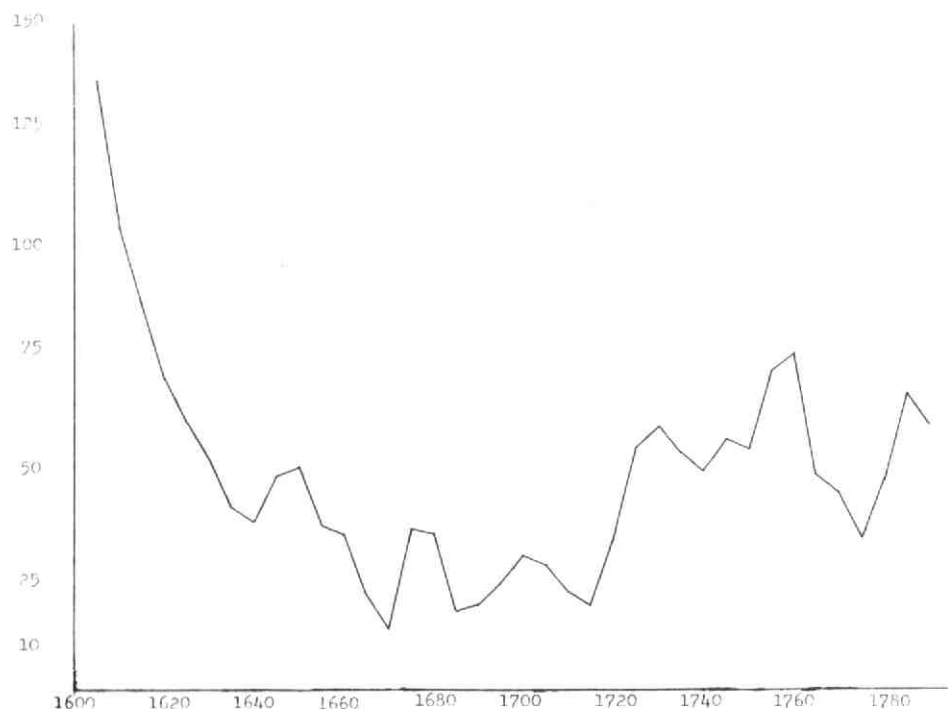
kwamen vestigen. De perioden waarin dit zich het sterkst voordeed zijn waarschijnlijk 1685-1695 en 1715-1725 geweest.



Grafiek 3: Huwelijken per tien-jaarlijkse periode (om de vijf jaar)

- 1 = hervormden
- 2 = rooms-katholieken voor het gerecht
- 3 = rooms-katholieken in de kerk

Rond 1725 werd het wellicht aantrekkelijker om in Wijk te wonen want toen nam het aantal nieuwe poorters plotseling snel toe (grafiek 4)¹⁵. Mogelijk nam de emigratie toen ook af.



Grafiek 4: Aantaleden op het burgerschappertien-jaarlijkse periode (om de vijf jaar).

Bron: GAW nr. 71, 644 (bevindt zich in Rijksarchief Utrecht).

-
15. L. Cortenraede, "Wijk bij Duurstede in de ban van haar regenten" in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1983, pd 67: vreemdelingen die zich kwamen vestigen kregen in de eerste helft van de 18de eeuw 25 jaar lang het familiegeld kwijtgescholden. Of dit echter genoeg motivatie vormde om zich in Wijk bij Duurstede te vestigen betwijfel ik.

Het inwonertal is zeker hoger geweest dan dat van 1675. Op grond van gemiddeld 61 hervormde dopen is bij een doopcijfer¹⁶ van 38,5 (zoals rond 1675) de hervormde bevolking op 1585 te schatten. Het aantal katholieken in de statie van Wijk bij Duurstede wordt in 1656 op 1200 geschat waarvan een aanzienlijk deel echter buiten de stad woonde¹⁷. Bij het begin van de bewaarde doopregistratie kwam 45% van de gedoopten van buiten de stad. Als we dit percentage aanhouden voor 1656 dan komen tot ca. 660 katholieken in Wijk.

Behalve hervormden en katholieken waren er ook nog joden en remonstranten¹⁸. Als dit er tesamen 100 zijn geweest dan kan de hele bevolking rond 1650 op 2345 geschat worden.

Tussen 1650 en 1675 zou de bevolking met 30% zijn afgenomen. Deze grote teruggang in korte tijd is voor een deel te verklaren door een aantal jaren met zeer lage doop- en/of zeer hoge sterfte-aantallen: 1651-1653, 1662-1667 en 1672-1673. Behalve deze uitzonderlijk slechte jaren was er waarschijnlijk ook al sprake van het vertrekoverschot zoals dat later steeds heeft bestaan.

De grootste bevolkingsomvang bereikte Wijk bij Duurstede waarschijnlijk in de jaren 1630-1635, vlak voor de grote pestepidemie van 1636. Deze heerste al in Utrecht sinds 1634¹⁹ doch Wijk bij Duursteds werd pas zwaar getroffen in de zomer van 1636. In juni begon de grote sterfte, die een hoogtepunt kende in september met 101 betaalde begrafenissen. In totaal waren er tussen 1 november 1635 en 1 november 1636 363 betaalde begrafenissen (waarvan 4 van militairen) hetgeen negen maal het gemiddelde van de voorgaande tien jaren is. Tijdens de pestmaanden juni-oktober vonden 302 betaalde begrafenissen plaats: 66 van jonge kinderen (22%), 88 van mannen van ca. 10 jaar en ouder (29%) en 148 van vrouwen van ca. 10 jaar en ouder (49%).

Om de totale sterfte te berekenen moet het aantal betaalde begrafenissen

-
16. Een doopcijfer is het gemiddeld aantal gedoopte kinderen per 1000 inwoners.
 17. A. van Lommel, "Relatio seu descriptio status religionis Catholicae" in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 10 (1882), p. 192.
 18. Het aantal joden bedroeg in 1809: 46; voor remonstrantie zien H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, Rotterdam, 1951, p. 79.
 19. A.J. van der Weyde, "Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht" in *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 71 (1927), p. 3137.

vermeerderd worden met de pro deo begrafenissen. Dit aantal heb ik geschat op de helft van het aantal betaalde begrafenissen zodat de totale sterfte op ca. 540 geschat kan worden²⁰. Bij een bevolkingsomvang van ca. 2700 betekent dit dat in 1636 een vijfde van de bevolking van Wijk bij Duurstede is gestorven. Omdat het uitgesloten lijkt dat de stad deze klap te boven is gekomen (de sterfte bleef nog enige jaren vrij aanzienlijk) kan deze pestepidemie gezien worden als een beslissende gebeurtenis in de bevolkingsontwikkeling.

De eerste decennia van de 17de eeuw worden gekenmerkt door groei die te verklaren is uit de grote aantallen hervormde huwelijken en nieuwe poorters in die periode. De vele nieuwe poorters suggereren dat Wijk bij Duurstede economische mogelijkheden bood, terwijl het in de stad (stads-muren, garnizoen) bovendien veiliger was dan op het platteland tijdens oorlogvoering (tachtigjarige oorlog). Om deze redenen zal de emigratie waarschijnlijk ook gering zijn geweest en was er sprake van een vestigingsoverschot. De snelle daling van het aantal nieuwe poorters daarna wijst er op dat de situatie sterk verslechterde met als gevolg dat het vestigingsoverschot verdween in de loop van de eeuw. Na de pestepidemie van 1636 was het achteruitgangsproces ononkeerbaar geworden.

4. Conclusie bevolkingsontwikkeling

Als we bovenstaande gegevens samenvatten moet allereerst gewezen worden op het overwegende belang van de migratie. Deze leidde tot een vestigingsoverschot en groei in het begin van de 17de eeuw en tot een vertrekoverschot in nagenoeg de gehele verdere periode. Het vertrekoverschot overtrof de natuurlijke groei en leidde tot een daling van de bevolkingsomvang ofwel verhinderde een groei ervan tot ver in de 18de eeuw. Aangenomen kan worden dat een groot deel van de vertrekkers naar Holland is gegaan doch duidelijke gegevens hierover ontbreken. Dergelijke gegevens zijn er wel van een deel van de personen die een eed op het burgerschap hebben afgelegd in Wijk bij Duurstede.

20. Schatting op grond van vergelijking van het totale aantal begrafenissen met de betaalde begrafenissen in 1639 (een opgave van het totale aantal begrafenissen bevindt zich in het RAU, Archief hervormde gemeente Wijk bij Duurstede nr. 211).

Als we de mensen die in Wijk bij Duurstede geboren zijn niet meetellen (10% van het totaal) dan komen we tot de volgende herkomstcijfers:

gewest Utrecht	29%
Gelderland	28%
Duitsland/Pruisen	12%
Holland	12%
Brabant	6%
rest van de Republiek	5%
andere landen	7%

Het lijkt erop dat de overheersende migratierichting oost -> west was zodat Holland als doel van de vertrekkers waarschijnlijk is.

Een opvallend aspect van de bevolkingsontwikkeling is de verandering in religieuze samenstelling: tussen het midden van de 17de en het midden van de 18de eeuw bleef het aantal katholieken min of meer gelijk (ca. 650) terwijl het aantal hervormden van bijna 1600 tot ruim 70a terugliep. Tot in het begin van de 19de eeuw bleef het aantal hervormden vervolgens constant terwijl het aantal katholieken opliep tot 1043 in 1809 (56,7% van de bevolking). Tussen ca. 1650 en 1809 verdwenen de remonstranten geheel. Voor deze religieuze aardverschuiving zijn twee oorzaken aan te wijzen:

- de katholieken hadden een hoger geboortecijfer. Zo werden in de 18de eeuw uit 100 katholieke huwelijken gemiddeld 473 kinderen geboren tegen gemiddeld 434 uit 100 hervormde huwelijken.
- Bij de mensen die vertrokken was het aantal hervormden relatief groot terwijl onder de immigranten de katholieken zwaar in de meerderheid waren²¹.

5. Aanzet tot een sociaal-economische verklaring van de bevolkingsontwikkeling

In het voorgaande is de migratie naar voren gekomen als sleutel tot de bevolkingsontwikkeling van Wijk bij Duurstede. Aangezien de migratie voor een belangrijk deel samenhangt met de sociaal-economische ontwikkeling is het zaak hier enige aandacht aan te besteden.

21. L. Cortenraede, p. 21, citeert de magistraatsnotulen waarin in 1735 opgemerkt wordt dat de overgrote meerderheid van de immigranten katholiek is.

De daling van het aantal nieuwe poorters in het begin van de 17de eeuw suggereert dat de economische bedrijvigheid achterbleef bij de bevolkingsgroei waardoor mogelijk sprake was van overbevolking en werkloosheid. De magistraat was zich in ieder geval bewust van de "verloopen staaet ende decadentis der stede" en deed in mei 1638 een verzoek (dat ingewilligd werd) tot vermindering van de belastingsom die aan de Staten van Utrecht betaald moest worden²². Een ander voorstel van de magistraat aan de Staten van Utrecht beoogde

"datter een lijnpadt met een peerdt getrocken mocht gemaect worden om de schuijten in de Crommen Rijn op ende aff te trecken".

Ook wordt voorgesteld om

"mede eenige grachten ofte vaerten te doen graven, dende alsoohaer coorn, fruijnt ende andere waeren naar Utrecht af te schepen, 't welck nu met wagens ende grote costen ende moeijten eede niet sonder 't fruijnt te quetsen ende te beschadigen elders heenen wordt gevoerd".

Men hoopte door een goede verbinding met Utrecht (en via Utrecht met Amsterdam) meer schepen over de Lek aan te trekken die "tot Wijck sullen lossen ende overschepen"²³. In het kader van "middelen tot redres van de vervallen staet der stede Wijck" werd bovendien een lening afgesloten ter verbetering van de lakennering en werd een vulmolen gebouwd²⁴. Steun voor de lakennering was zeker gewenst: in grafiek 5 is de ontwikkeling aangegeven van de bedragen waarvoor de inning van de belasting op de (wollen en zijden) lakenen werd verpacht. De grote teruggang van de bedragen is een bewijs voor het verval van de lakennijverheid, die rond 1630 inzette en na 1650 definitief werd (ondanks een kleine opleving aan het eind van de 17de eeuw).

22. GAW nr. 51, 15-2-1645.

23. ibidem.

24. ibidem; GAW nr. 339.

In de tweede helft van de 17de eeuw werden de economische problemen groter. Vanaf ca. 1665 ging de stad, als marktplaats voor het omliggende platteland, de negatieve effecten voelen van de agrische depressie, een periode van ruim een halve eeuw met lage prijzen van landbouwprodukten. In plakkaten van de Staten van Utrecht wordt de Vrijheid van Wijk bij Duurstede genoemd bij de gerechten die getroffen zijn door de zeer lage graanprijzen en krijgt de stad 2/3de van het te betalen oudschuldgeld (grondbelasting) over 1666 kwijtgescholden²⁵.

Dat de Vrijheid kwetsbaar was voor lage graanprijzen blijkt uit het feit dat in 1676 de helft van de grond als bouwland gebruikt werd (hetgeen ook in 1815 zo was)²⁶. De achteruitgang van de graanhandel wordt weerspiegeld in de dalende pachtsommen die voor de inning van de belasting op het "uitgaende coorn" werden betaald (grafiek 5).

De nekslag voor de kwijnende economie was waarschijnlijk de Franse bezetting. De stad bleef weliswaar gespaard voor direct oorlogsgeweld doch de last van de inkwartiering van Franse (1672-73) en Poolse (1674) troepen heeft zwaar gewogen. De magistraat reageert in 1673 in een brief op het misnoegen van de Staten van Utrecht over het feit dat "verscheidene Impositien niet ten comptoir zijn gebracht":

"...vertonen den miserabilen toestandt van onse Borgerije gecauseert door de swaere inkwartieringe bij occasie vande brugh op der rivier, het gestadige arbeijden van onse Borgerije aende fortificatien als anders, daer van de Borgers vande andere steden geen gevoelen hebben gehadt, ende de gemene beswaringe vant garnisoen dat bij ons extraordinaris is..."²⁷.

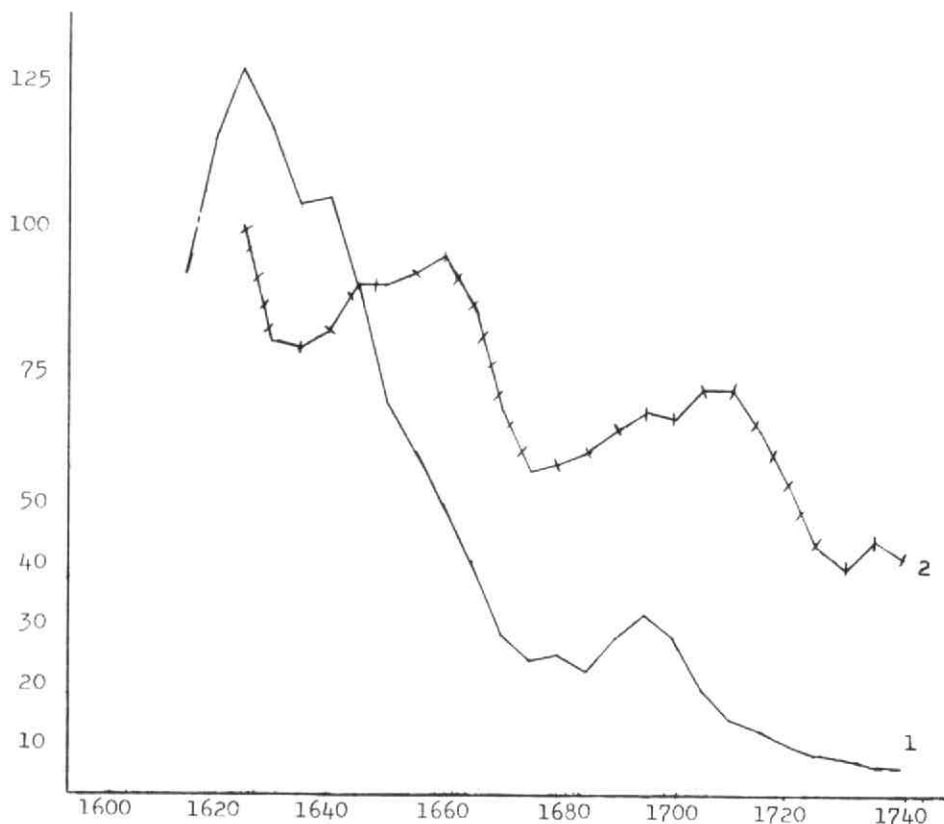
In een 'Memorie van de schade' (1675) wordt 4000 gulden en 18 stuivers begroot voor de reparatie van muren, poorten, bruggen, een wachthuisje, de steenstraat naar Utrecht en de planting van 300 jonge essen²⁸.

25. Johan van de Water, *Groot placaatboek ... 's Lands van Utrecht II*, p. 551-552; plakkaten van 19-12-1668 en 1-4-1669.

26. 1676: GAW nr. 371; 1815: J.M.G. Boon, *De Utrechtse gemeenten in 1815*, Utrecht, 1972, p. 127.

27. RAU, Archief Staten van Utrecht nr. 279.

28. GAW nr. 203.



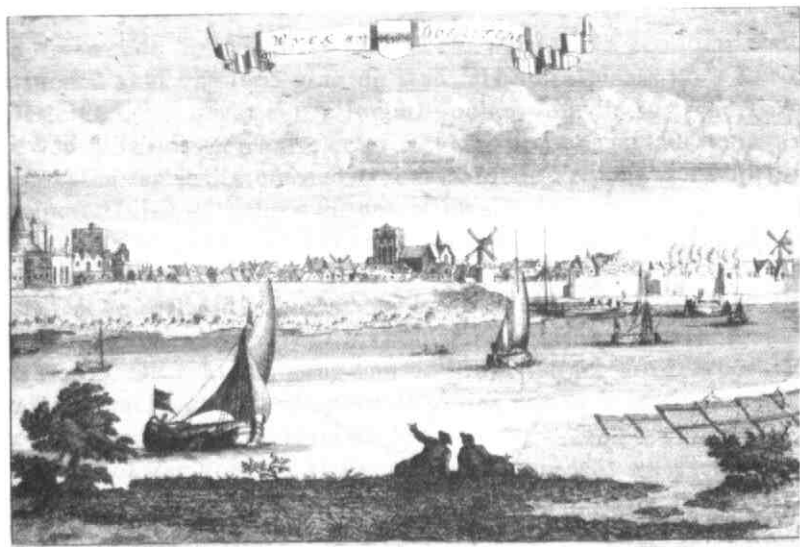
Grafiek 5: Pachtsommen betaald voor de inning van belastingen per tien-jaarlijkse periode (om de vijf jaar)

1 = zijden en wollen lakenen

2 = uitgevoerd graan

Bron: GAW nr. 316-317

Een nijverheid die zich tot in de 18de eeuw goed heeft kunnen handhaven was de linnenweverij. Onder de nieuwe poorters waarvan een beroep bekend is (132 van de 286) waren in de periode 1641-1730 15 linnenwevers (11,4%, exclusief 3 weversgezellen). Uit het feit dat de laatst bekende linnenwever in 1729 als nieuwe poorter werd ingeschreven, en in de beroepentelling van een



Gezicht op Wijk bij Duurstede vanaf de overkant van de Lek, ca. 1700, door C. Specht.

(Topografisch verzameling Gemeente Wijk bij Duurstede)

enquête uit 1808²⁹ het beroep niet meer voorkomt, kan geconcludeerd worden dat de linnenweverij in de loop van de 18de eeuw is verdwenen. Wijk bij Duurstede werd hier slachtoffer van een nationale ontwikkeling waarbij de vlasteelt en -nijverheid zich van het oosten naar het zuidwesten verplaatste³⁰.

Het verval van de textielnijverheid leidde er waarschijnlijk toe dat Wijk bij Duurstede afzakte tot niet meer dan een markt- en verzorgingsstadje voor het omringende platteland. De supra-regionale betekenis die er (misschien) door de textielnijverheid was geweest was definitief verdwenen. Hierdoor werd het belang van het direct omliggende platteland steeds groter. In 1675 schreef de magistraat over de

29. RAU, Archief Staten van Utrecht nr. 1349/4.

30. D. Damsma en L. Noordegraaf, "Een vergeten plattelandsnijverheid. Vlasarbeid, bevolkingsgroei en proto-industrialisatie in Zuid-West Nederland 1700-1900" in *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 44 (1981), p. 145-154.

"Landvrughten daer in de eenige subsistentie van de principaelste van onse Borgerije bestaedt..."³¹.

Rond 1770 wordt geschreven dat:

"de koophandel is vervallen en tegenwoordig bijna geheel vervallen. Rondsom de stad, zijn eenige wei- en bouwlanden, met welke te bearbeiten veele ingeseetenen zij geneeren"³².

Met de beroepsgegevens uit 1808 krijgen we tenslotte een indruk van de beroepsbevolking van dat jaar. Ik heb deze gegevens gerangschikt per economische sector en ze vergeleken met die van het omringende platteland³³:

sector	Wijk bij Duurstede		platteland	
	aantal	%	aantal	%
landbouw	33	9,7%	219	29,0%
nijverheid	98	28,7%	128	16,9%
handel en verkeer	75	22,0%	98	13,0%
maatschappelijke diensten	13	3,8%	28	3,7%
arbeiders en dagloner	<u>122</u>	<u>35,8%</u>	<u>283</u>	<u>37,4%</u>
Totaal:	341	100%	756	100%

Uit de gegevens blijkt dat Wijk bij Duurstede zich van het platteland kon blijven onderscheiden door het geringer belang van de landbouw en het groter belang van nijverheid en handel en verkeer. Het was dus niet zo dat Wijk bij Duurstede was afgezakt tot een puur agrarische gemeenschap. De nijverheid bestond vooral uit kleine ambachtlieden die voor de lokale markt gewerkt zullen hebben. Meer allure hadden waarschijnlijk de zaagmolen (opgericht in 1801)³⁴, de bierbrouwerij, de jeneverstokerijen en de soldeerselfabriek. In de

31. RAU, Archief Staten van Utrecht nr. 279.

32. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* XII (1772o), p.95.

33. De gebruikte plattelandsgegevens betreffen Amerongen, Darthuizen, Overlangbroek, Neerlangbroek, Sterkenburg, Cothen, Werkhoven, Odijk, Schalkwijk, Schonauwen en Honswijk.

34. H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, Rotterdam, 1951, p. 58.

categorie 'handel en verkeer' voerden kleine middenstanders de boventoon: winkeliers, tappers, melk-, groente- en fruitverkopers worden tesamen 56 maal genoemd. Het aantal kooplieden en 'negotianten' bedroeg 13. Zeer opvallend is het ontbreken van schippers, vooral omdat er in de voorafgaande eeuwen minstens honderd het burgerschap hadden verkregen. Mogelijk is een registratiefout de oorzaak.

5. Slotconclusie

Als we het verhaal overzien, dan blijken de bevolkingsontwikkeling en de geschetste sociaal-economische ontwikkeling bij elkaar aan te sluiten - hetgeen te verwachten was. Veel zaken blijven echter duister en verdienen nader onderzoek. Zo zou de landbouw in de stadsvrijheid nader onderzocht kunnen worden en dan met name de rol van de belangrijke fruitteelt (in 1683 bestond 12% van de Vrijheid uit boomgaarden³⁵). Ook de invloed van het garnizoen zou onderzocht kunnen worden: enerzijds vormde het garnizoen een belasting voor de stad, anderzijds brachten de soldaten met hun vertering in de stad extra mogelijkheden voor de 'middenstand' met zich mee en gaf het garnizoen het stadje enige allure. Ten slotte zou nader onderzoek gewenst zijn naar de ontwikkeling van de verhouding tussen rijk en arm (in 1749 werd 8% van de gezinnen ondersteund) en tussen de godsdiensten.

Voor de overzichtelijkheid heb ik hieronder de bevolkingsontwikkeling van Wijk bij Duurstede tussen 1597 en 1809 nog eens samengevat:

<u>jaar</u>		<u>inwoners</u>
1597		2385
1635	ca.	2700
1650	ca.	2350
1675	ca.	1600
1725	ca.	1400
1749		1419
1795		1480
1809		1838

Utrecht, Ronald N.J. Rommes (historicus).

35. GAW nr. 569.

Hoefbeslag uit de periode voor 1800, gevonden in het Kromme Rijngebied

De domesticatie der dieren is een relatief jong proces. Vele duizenden jaren heeft de mens als jager-verzamelaar geleefd. Met jagen-verzamelen kon de mensheid lange tijd in haar levensbehoeften voorzien. De omschakeling van de mens van jager-verzamelaar naar landbouwer (akkerbouwer, veehouder) is hooguit 10.000 jaar geleden begonnen. Naar het hoe en waarom van de domesticatie der dieren is veel speurwerk verricht. De domesticatieleer is een onderdeel van de archeozoölogie. Het is een jonge tak van wetenschap die zich hoofdzakelijk vanaf de 19de eeuw heeft ontwikkeld. Eerst in de 20ste eeuw en vooral na de tweede wereldoorlog heeft men grote vorderingen in deze wetenschap gemaakt.

Voor een geslaagde domesticatie is het aanpassingsvermogen van de dieren een strikt noodzakelijke voorwaarde. Dit werd vooral van betekenis, toen de mens de dieren meenam naar streken, waar ze niet thuis hoorden, en toen de mens steeds grotere prestaties van de dieren ging vragen.

Het paard is van de dieren die in de oudheid werden gedomesticeerd één van de laatsten, 3500 tot 4000 jaar geleden. Ook het paard werd spoedig meegenomen naar gebieden buiten het oorsprongsgebied, en ook van het paard werden steeds grotere prestaties gevraagd. Het paard moest zich aan al deze veranderingen aanpassen. Dat geldt ook voor de hoeven van het paard. Maar het aanpassingsvermogen van onze huisdieren heeft zijn grenzen. Zo bleek voor de hoeven van het paard, dat deze zich niet geheel aan de gewijzigde omstandigheden konden aanpassen. Bij het wilde paard in zijn oorsprongsgebied - de gematigde zone van Eurazië - zijn groei en afslijting van de hoeven met elkaar in evenwicht. Na de huisdierwording werd het paard meegenomen naar andere gebieden met andere bodemgesteldheid. Ook werd het onderworpen aan een andere leefwijze. Op zachte bodem overtreft de groei van de hoef de afslijting. De hoeven worden te lang. Op harde bodem en bij intensief gebruik overtreft de afslijting de groei. De hoeven worden te kort en eventueel zeer pijnlijk als het hoefhoorn te dun wordt. Om dit te voorkomen moet de hoef beschermd worden. Hiertoe gebruikt men hoefijzers.

Een hoefijzer bestaat uit een metalen rand, die met nagels wordt bevestigd aan de draagrand van de hoef. De nagels werden in de hoornlaag van de hoef gedreven. Het hoefijzer is rond het begin van onze jaartelling met de uitzwerpende ruitervolken, van Indogermaanse origine, mee naar Europa gekomen.

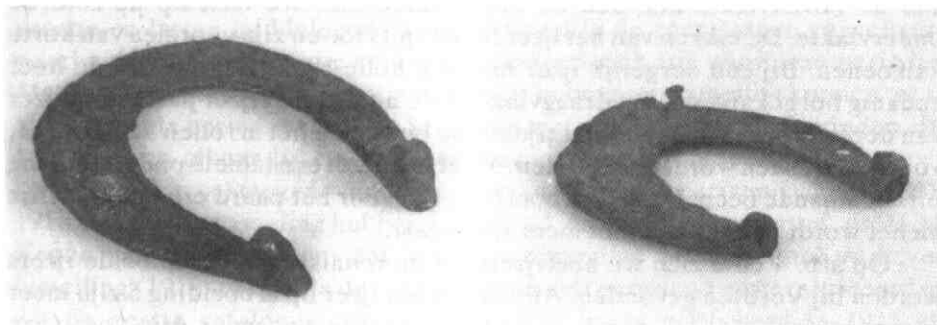
Bij de Diergeneeskundige Faculteit (afdeling Heelkunde der Grote Huisdieren) van de Rijksuniversiteit te Utrecht is een grote hoefijzerverzameling aanwezig, waaronder een aantal hoefijzers, gevonden bij opgravingen in Nederland. Ze zijn volgens de catalogus van respectievelijk Keltische, Gallo-Romeinse, middeleeuwse en 16de- en 17de-eeuwse herkomst. De Keltische en Gallo-Romeinse zijn grotendeels gevonden in Limburg. De middeleeuwse ijzers zijn ingedeeld naar de periode in vroegere en latere middeleeuwen (5de-10de, respectievelijk 11de-16de eeuw). De periode 16de-17de eeuw wordt aangeduid als renaissance.

Van de vroege en latere middeleeuwen en de renaissance is een aantal ijzers gevonden bij graafwerk in het Kromme Rijngebied (ruim genomen). Het gaat om zes hoefijzers van de vroege middeleeuwen gevonden in het gebied Vechten-Rijnauwen en het Houtense broek, vier ijzers van de latere middeleeuwen gevonden in het gebied Vechten-Rijnauwen en één elders in Bunnik, en vijf ijzers van de renaissance gevonden in het gebied Vechten-Rijnauwen en nabij Bunnik. Van een aantal ervan wordt het jaar vermeld, waarin ze zijn gevonden, namelijk zes ijzers in 1884 en één in 1887. Vermoedelijk zijn de meeste vóór 1900 gevonden en gerubriceerd. Hoe men destijds de periode van vervaardiging der ijzers heeft vastgesteld is niet meer te achterhalen. Vermoedelijk is het gebeurd op grond van de diepte en de laag, waarin ze gevonden zijn en het uiterlijk van de hoefijzers. Het is heel goed mogelijk, dat de huidige archeoloog zijn wenkbrauwen zou fronsen omtrent de werkwijze van die tijd. Maar wanneer nu met moderne technieken het tijdstip van het smeden van het ijzer bepaald zou worden dan is daarmee nog niets gezegd over het tijdstip waarop het tot hoefijzer werd (om)gesmeed. In de oude tijden waren de mensen zuinig op grondstoffen en het is bekend, dat hoefijzers vaak werden vervaardigd uit ijzer afkomstig van andere gebruiksvoorwerpen, waarvan het materiaal later tot hoefijzers werd omgesmeed. Het zal moeilijk zijn om de datum van dit omsmeden vast te stellen. Ik heb eens een hoefijzer gezien, zeker niet ouder dan de middeleeuwen, dat op grond van moderne technieken werd verwezen naar een periode lang voor onze jaartelling, toen ervolstrekt geen hoefijzers in Europa voorkwamen! Het ijzer,

dat wil zeggen het materiaal, zal wel gemeed zijn geweest lang voor onze jaartelling maar het is vervolgens, wellicht meerdere malen, omgesmeed en tenslotte tot hoefijzer.

Op grond van mijn beperkte kennis van oud hoefbeslag heb ik uit onze collectie enkele hoefijzers uitgezocht, afkomstig uit het Kromme Rijngebied, die mij wel representatief lijken voor de drie perioden: vroege, latere middeleeuwen en renaissance.

De twee hoefijzers op afbeelding 1 en 2 zijn afkomstig uit de vroege middeleeuwen. Het hoefijzer van afbeelding 1 werd in 1887 bij de ruïne van kasteel Schonauwen bij Houten naast de gracht gevonden. De foto toont het hoefijzer met de bodemvlakte (ondervlakte) naar boven. Het heeft de volgende kenmerken: het voorste deel van de draagvlakte (de toon) is breed, ter weerszijden versmalt de draagvlakte zich naar de takken. Aan de takken is het laatste deel haaks naar onderen (op de foto boven) afgesmeed. Dit noemt men in vaktermen een hoefijzer met kalkoenen. Gedurende vele eeuwen werden de hoefijzers in meer noordelijk Europa van deze kalkoenen (omgebogen takeinden) voorzien. Opvochtige, weke bodem geven deze ijzers aan de hoeven een beter houvast.



afb. 1

afb. 2

Het hoefijzer van afbeelding 2 is uit dezelfde periode. Het is gevonden in Vechten, op een diepte van één meter, in het zand. Het lijkt veel op het hoefijzer van afbeelding 1, met bredn toon, zich versmallende takken en kalkoenen.

Maar aan het toongedeelte is een verhevenheid zichtbaar, langwerpige vorm: dit noemt men een stoot. Het betreft hier een hoefijzer met stoot en

kalkoenen. Het doel van de stoot is wederom een beter houvast op drassige bodem. Ter weerszijden van de stoot zien we twee hoefnagels, die in het hoefijzer zijn blijven steken.



afb. 3

Op afbeelding 3 zien we een ijzer uit de latere middeleeuwen. Dit ijzer, gevonden nabij Utrecht, weliswaar niet in het Kromme Rijngebied, wordt hier besproken, omdat het een bijzondere vorm heeft. Het ijzer is niet vlak, maar aan de bovenzijde hol, aan de ondervlakte bol. We zien op de foto de ondervlakte. De takken van het ijzer lopen spits toe en zijn voorzien van korte kalkoenen. Bij een dergelijk ijzer met een holle bovenzijde werd de hoef zodanig bol gekapt, dat het draagvlak van de hoef op het ijzer paste. Een ijzer van deze vorm vergemakkelijkt tijdens de beweging het afrollen van de hoef, voordat het been wordt opgenomen. Maar het geeft een labiele ondersteuning bij het staande been. Dergelijk hoefbeslag is voor het paard erg onnatuurlijk en het wordt in onze tijd niet meer toegepast.

Op afb. 4 en 5 zien we hoefijzers uit de renaissance. Deze beide ijzers werden bij Vechten gevonden. Alleen van het ijzer op afbeelding 5 zijn meer gegevens vermeld: het werd in 1884 opgegraven ongeveer drie voet (een meter) onder de grond in een leembodem.

Het hoefijzer van afbeelding 4 is vrij karakteristiek voor de ijzers van de 16de-17de eeuw. Het heeft een holle bovenzijde en een bolle ondervlakte. Voorts is het zeer breed in het toongedeelte en versmalt het zich naar de takken, die aan het einde voorzien zijn van hoge kalkoenen. Deze veroorzaken een verplaatsing van het zwaartepunt van de hoef naar voren. Deze vorm van hoefbeslag is evenals die op afbeelding 3 zeer onnatuurlijk voor het paard.

Op afbeelding 5 zien we een minder extreem hoefijzer uit die tijd, waarvan

de bovenzijde minder hol is en de takken zich minder duidelijk versmallen; de kalkoenen aan de takkenden zijn wel weer flink hoog.



Afb. 4



afb. 5

Ter afronding nog iets over de ouderdom van de boven beschreven hoefijzers: gezien de vindplaats in de nabijheid van een rivier (in het stroomgebied), lijkt mij een datering niet goed mogelijk. Door de vorm der ijzers is, vergelijkend met hoefijzers elders in Nederland en in andere landen van Europa gevonden, wel iets te zeggen. Ik heb bij het uitzoeken van de ijzers voor de illustraties uit vroege en latere middeleeuwen respectievelijk de renaissance geprobeerd voorbeelden te vinden, die enigszins karakteristiek zijn voor deze periodes. Maar dat onderscheid is kunstmatig, want in onze verzameling kunnen we in alle vermelde periodes vanaf de 5de tot en met de 17de eeuw ijzers vinden, die zeer veel op elkaar lijken. Het handhaven van deze indeling is meer een kwestie van respect tegenover de leraren van 's Rijks Veeartsenijschool (1821-1918), die de verzameling hebben aangelegd, en de hoogleraar prof. dr. H.M. Kroon van de vervolgens tot Veeartsenijkundige Hoogeschool verheven instelling (1918-1925), die de verzameling heeft geordend en gerubriceerd en die de eerste catalogus vervaardigde. (De hogeschool werd in 1925 als Faculteit der Veeartsenijkunde toegevoegd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1956 volgde een naamsverandering tot Faculteit der Diergeneeskunde.)

De gegevens omtrent de hoefijzers zijn zeer karig. Het zal zeer moeilijk tot onmogelijk zijn nu, zoveel jaren na de totstandkoming van de verzameling meer gegevens te verkrijgen.

Alleen wanneer bij opgravingen hoefijzers worden gevonden in lagen waarvan men de ouderdom kan vaststellen en/of te zamen met andere

voorwerpen waarvan men weet, dat ze uit een bepaalde periode stammen, zal het mogelijk zijn de ouderdom van de hoefijzers te bepalen.

Het leek mij niettemin interessant om de lezers het één en ander te vertellen over onze verzameling van vroeger hoefbeslag, en enkele hoefijzers die in het gebied van de Kromme Rijn gevonden zijn, te bespreken.

Langbroek, W.A. Hermans (dierenarts).

Geraadpleegde en/of aanbevolen literatuur:

- Hermans, W.A. *Hoefverzorging en hoefbeslag*, Zutphen, 1984.
- Hickman, J *Farrriery*, London and New York, 1977.
- Kroon, H.M., R.H.J. Gallandat Huet en G.M. van der Plank
 Hoefkunde en hoefbeslag, Den Haag, 1943.
- Mason, I.L. *Evolution of Domesticated Animals*, London and
 New York, 1984.
- Ruthe, H., H. Müller, F. Reinhard
 Der Huf. Lehrbuch des Hufbeschlages, Stuttgart,
 1988.
- Senet, A. *Histoire de la médecine vétérinaire*, Paris, 1953.
- Zeuner, F.E. *A History of Domesticated Animals*, London, 1963.

Recensie

A. Koops: Veertig jaren diender langs Kromme Rijn en Leidse Rijn

Fervente lezers van het Trefpunt en het 'Groentje' (Bunniks Nieuws) kennen vermoedelijk de wekelijkse rubriek: 'Dit en Dat van de Hermandad'. Koops was jaren geleden de bedenker van deze politie-informatierubriek en werd na zijn pensionering opgevolgd door ondergetekende, vervangend groepscommandant bij de Rijkspolitie te Bunnik. Koops had door zijn wekelijkse 'verplichting' zo'n aardigheid gekregen in het schrijven, dat hij een compleet boek vervaardigde met al zijn ervaring over het leventje van een doodgewone politieman. Henk Reinders kwam hem te hulp door er een leesbaar en uit historisch oogpunt interessant boekje van te maken.

Albert Koops, een politieman van de oude stempel, die je heden ten dage zelder meer aantref (op zich dus al een museumstuk), verhaalt uit zijn optiek ervaringen met mensen en ter plaatse bedachte oplossingen voor problemen. Tijdens het lezen zult U geen fantastische verhalen over het oplossen van grote moordzaken of overvallen aantreffen, maar meer de kleine dingen uit het Rijngebied. Zo wordt er een vete tussen Bunnikers en Odijkers beschreven, toen Bunnik, Odijk en Werkhoven nog afzonderlijke gemeenten waren. De Bunnikse brandspuit zou voor het symbolische bedrag van één gulden aan Odijk verkocht worden, maar dit leverde nogal protest op van de Bunnikse bevolking. Vóór de definitieve verkoopdatum werd de brandspuit gestolen, zodat Kops en de zijnen het nodige speurwerk moesten verrichten. Dank zij zijn goede plaatselijke bekendheid (tenslotte werd hij geboren te Vechten) spoorde hij de daders op en kwam de brandspuit weer boven water. De namen van de daders van deze 'ludieke' actie zijn inmiddels aardig bekend in Bunnik en omstreken...

Het politiegezin wordt ook onder de loupe genomen, zoals in de anekdote over één van Koops' dochttertjes, die ruzie kreeg met het zoontje van de koster, tevens grafdelver in die tijd. "Nou", zei het Koopsje vinnig, "mijn vader kan jouw vader in de cel doen!". Niet erg onder de indruk gebracht, antwoordde het kosterszoontje: "Maar mijn vader kan jouw vader onder de grond stoppen!!!"

Het gehele werkje is doorspekt met dergelijke humorvolle stukjes en wie Koops kent, verbaast zich daar niet over.

Door de verschillende standplaatsen van Koops is het geheel wat van de hak op de takkerig, maar toch boeiend, omdat het vertelt over het herkenbare leven van alledag, gezien door de politiebril.

Voorzien van tekeningen en wat foto's 'uit de oude doos' is het de moeite van het aanschaffen, maar ook van het lezen zeker waard.

Bunnik, adjudant R.J. Koorling,
vervangend groepscommandant Rijkspolitie Bunnik.

A. Koops, Veertig jaren diender langs Kromme Rijn en Leidse Rijn, Bunnik, uitg. Henk Reinders, 1988, 135 pp. ISBN 90-72507-02-9. fl. 22,50. Te bestellen door overboeking op Postbank 5404619 of Amrobank 492047294 t.n.v. H. Reinders en te koop bij Bruna in Bunnik, de Lektuurshop te Odijk en bij garage van der Wiele, Herenstraat 113 te Werkhoven.